

Журавльов Ярослав (м. Київ)

Аспірант відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України.

ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ДО ОРГАНІВ ВЛАДИ В СРСР ТА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1945–1991 рр.: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ

Стаття присвячена аналізу нормативної бази, що регулювала інститут права звернень громадян до органів влади СРСР у 1945–1991 рр. Здійснено спробу дослідження специфіки законодавства УРСР з цього ж питання.

Ключові слова: влада, СРСР, Радянська Україна, звернення громадян, правове регулювання.

Актуальність статті пояснюється потребою з'ясування процесів правового регулювання інституту звернень громадян до органів влади у 1945–1991 роки, та обумовлюється широким інтересом істориків до цього явища.

Нині спостерігається значна зацікавленість істориків таким колом джерел, як звернення до органів влади. Метою цієї розвідки є вивчення нормативно-правової бази, що регулювала цей процес у повоєнні роки до часів незалежності України. Відповідно, необхідно вирішити наступні завдання: виявити особливості нормативно-правових актів, що регулювали інститут звернень у Радянському Союзі; відобразити специфіку правових актів УРСР з цього питання; з'ясувати тенденції правового регулювання інституту звернень у 1945–1991 рр.

Історіографія даної проблеми не є широкою і здебільшого представлена правознавцями, хоча історики (в тому числі історики права) також не оминули цю тематику. Перш за все варто виділити радянських юристів, які приділяли увагу регуляції інституту звернень та вивчали це питання у 1960–1980-х рр. Це такі дослідники як — Л. Ніколаєва, В. Ремньов, Д. Цабрія, О. Шоріна¹. Сучасні вітчизняні правники здебільшого акцентують увагу на специфіці законодавства УРСР з цього питання. Тут варто згадати Л.А. Лазаренко, О.О. Мирошніченко, М.П. Міняйло, Н.Б. Писаренко². Серед істориків, які займалися цим питанням, варто зазначити російських дослідників С. Кабашова, О. Тарасова, Ю. Орлову³.

Отже, практична реалізація правової політики та ідеології держави щодо захисту прав громадян у адміністративно-правових відносинах здійснюється інститутом права громадян на звернення. Звернення громадян, зокрема, право скарги, традиційно відносяться до найважливіших

засобів забезпечення законності в державному управлінні, в теорії адміністративного права⁴.

Однак, як зазначає вітчизняний дослідник Н.Б. Писаренко, наприкінці 1940-х років у зв'язку з проведенням робіт з систематизації цивільного процесуального законодавства в СРСР проблеми адміністративної юстиції привернули увагу вчених. Більшість з них стверджували, що в Радянському Союзі не існує підстав для виникнення і розвитку адміністративної юстиції та адміністративного процесу, а спроби обґрунтувати наявність у СРСР цих інститутів може завдати лише шкоди. Свої міркування автори аргументували насамперед тим, що адміністративна юстиція в буржуазних державах має яскраво виражений класовий характер⁵. Відповідно, інститут звернень громадян і надалі, як і в довоєнний період, залишався у віданні органів держконтролю.

Згідно із законом Верховної Ради СРСР від 15 березня 1946 року Раду Народних Комісарів було перетворено на Раду Міністрів, а наркомати перетворено у міністерства. Відповідно і союзно-республіканський Наркомат держконтролю було перетворено у Міністерство державного контролю СРСР, яке зберігало у своєму складі спеціальний відділ скарг. Аналогічно указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 року Раду Народних Комісарів УРСР також було перетворено на Раду Міністрів УРСР з перейменуванням відповідних комісаріатів на міністерства.

Змінився характер звернень, у повоєнні роки люди писали про побутові проблеми, проблеми з харчами тощо, однак кількість звернень продовжувала залишатись дуже високою. Продовжувала роботу зі зверненнями населення і приймальня голови Президії Верховної Ради СРСР (розпочала свою діяльність ще у 1919 році). Наприклад, за 1952 рік, коли посаду голови займав М.М. Шверник, на особистому прийомі у нього побувало 124 тисячі людей, а поштою було отримано 281 тисяча звернень⁶.

Після смерті Сталіна, до органів прокуратури і ЦК КПРС почали надходити десятки тисяч заяв, скарг, листів засуджених і їх родичів з проханнями перегляду справ. Як наслідок, 4 травня 1954 року відповідною постановою Президії ЦК КПРС була створена Центральна комісія по розгляду скарг громадян, засуджених за «контрреволюційні злочини» (комісію очолив Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко). На виконання постанови ЦК КПРС Президія ЦК КП України створила республіканську комісію, до якої увійшли М. Підгорний, Д. Панасюк, І. Голинний. Республіканській комісії доручалось відслідковувати реабілітаційні процеси в республіці і в разі необхідності інформувати ЦК КП України про стан роботи⁷.

В подальшому аналіз звернень населення ставав важливою державною функцією, про що вказувалось у наказі Генерального прокурора СРСР від 14 грудня 1957 року «Про роботу органів прокуратури по вирішенню скарг і заяв громадян»⁸. Однак, потік скарг у партійні і радянські органи наприкінці 1950-х років підтверджував бюрократизм системи.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 серпня 1957 року Міністерство держконтролю СРСР ліквідовувалось та створювалась Комісія радянського контролю Ради Міністрів СРСР. Планувалось, що новостворений орган усю контрольну роботу буде вести спільно з місцевими партійними, радянськими органами, буде залучати широкі маси населення, в тому числі і до роботи зі зверненнями населення⁹. Аналогічні зміни були відтворені і в УРСР. Міністерство держконтролю УРСР ліквідовувалось. Постановою Ради Міністрів УРСР від 13 лютого 1958 р. № 128 створювалась Комісія радянського контролю Ради Міністрів УРСР. Цікаво, що новостворений орган очолив О.А. Стоянцев, який до реформування займав посаду міністра держконтролю УРСР.

В серпні 1958 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про серйозні недоліки в розгляді листів, скарг і заяв трудящих». Цей документ посилив значення таких юридичних гарантій, як дотримання строків та порядок розгляду звернень¹⁰.

Як вказує російський дослідник С.Ю. Кабашов, серйозним недоліком організації інституту звернень у 1960-ті роки було те, що Комісія радянського контролю Ради Міністрів СРСР не мала своєї «вертикалі». Самостійність республіканських комісій у питаннях державного контролю призводила до відособленості та виключала можливість виробити єдині форми і методи роботи¹¹.

Саме тому, згідно постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 13 липня 1961 року № 644 «Про перетворення Комісії радянського контролю Ради Міністрів СРСР в союзно-республіканський орган та засоби посилення контролю за виконанням рішень Партії та Уряду», комісію було реорганізовано у новий орган — Комісію державного контролю Ради Міністрів СРСР, що повинно було дати можливість для створення більш розгалуженої мережі державного контролю¹². Рада Міністрів УРСР продублювала це рішення, прийнявши 30 листопада 1961 року постанову № 1627 «Про затвердження Положення про Комісію державного контролю Ради Міністрів УРСР».

Рішенням листопадового (1962 р.) пленуму ЦК КПРС, для створення єдиної системи контролю створювався Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Одним із завдань комітету було оперативне реагування на звернення громадян. Саме для цього створювалась «вертикаль» із союзного, республіканських, крайових, облас-

них, міських та районних комітетів партійно-державного контролю¹³. Елементом цієї «вертикалі» в Україні став Комітет партійно-державного контролю Ради міністрів УРСР і ЦК КП України, головою якого у грудні 1962 року було призначено І.С. Грушецького.

Починаючи з 1961 року, було досягнуто певних змін щодо забезпечення юридичних гарантій захисту прав і інтересів громадян. Основним було введення до системи органів, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, адміністративних комісій при виконкомах районних, міських, сільських і селищних радах депутатів трудящих, до ведення яких було віднесено значну кількість справ про адміністративні правопорушення¹⁴.

На VII сесії Верховної Ради СРСР (9 грудня 1965 року) було прийнято закон «Про органи народного контролю в СРСР», згідно з яким Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР було реорганізовано. На цей раз створювався Комітет народного контролю при Раді Міністрів СРСР (який проіснував до 1990 року, коли була створена Контрольна палата СРСР). У складі комітету залишався спеціальний відділ скарг. Комітет народного контролю УРСР утворювався Верховною Радою УРСР, а його голова включався до складу уряду УРСР, про що зазначалось, наприклад, у законі «Про Раду Міністрів Української РСР» за № 4157-IX від 19 грудня 1978 року.

Згідно положення про органи народного контролю в СРСР, затвердженому спільною постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19 грудня 1968 року, саме на них покладался контроль за дотриманням посадовцями законів при розгляді пропозицій, скарг і заяв громадян.

Однак наприкінці 1960-х років стає зрозумілим, що законодавство, яке регулює цю сферу суспільних відносин, є застарілим і таким, що не відповідає потребам часу. У постанові ЦК КПРС від 29 серпня 1967 року «Про покращення роботи по розгляду листів і організації прийому трудящих» особливо підкреслювалось, що «листи громадян являються однією з важливих форм укріплення та розширення зв'язку партії з народом, участі населення в управлінні державними справами, засобом висловлення суспільної думки, джерелом інформації про життя країни»¹⁵. Відповідно, партійні вказівки послужили основою для прийняття дуже важливого документу — указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року № 2534-VII «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян»¹⁶ (редакції від 4.03.1980 року № 1662-X, та від 2.02.1988 року № 8422-XI). Одночасно цим указом визнавались такими, що втратили силу постанови Президії ЦВК СРСР від 13 квітня 1933 року «Про розгляд скарг трудящих та прийняття по ним необхідних мір» та від 14 грудня 1935 року «Про положення справ з розбором скарг трудящих».

Указ був підзаконним актом однак окремим рішенням Верховної Ради СРСР йому було надано силу закону¹⁷.

Видання цього указу було значним кроком у організації інституту звернень громадян до влади. Наприклад, у ньому вперше в СРСР, окрім поняття «скарга», закріплювались такі види звернень як «заява» і «пропозиція»; детально прописувався порядок роботи зі зверненнями та відповідальність посадовців; значною новацією було визнання як особливого різновиду звернень «пропозицій, заяв і скарг громадян, що надходять з редакцій газет, журналів, телебачення, радіо та інших засобів масової інформації, а також виступів і опублікованих у пресі матеріалів, пов'язаних з пропозиціями, заявами, скаргами». Однак були і певні недоліки, наприклад в указі була відсутня норма, яка була у постанові Президії ЦВК від 14 грудня 1935 року «Про положення справ з розбором скарг трудящих», яка передбачала, що питання по скарзі вважається закритим лише після фактичного виконання прийнятого по скарзі рішення. Також указ встановлював, що «письмове звернення громадянина має бути ним підписним із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові й містити, крім викладеної суті пропозиції, заяви чи скарги також дані про місце його проживання, роботи чи навчання». Також передбачалось зобов'язання державних і громадських органів, підприємств, установ, організацій, їх керівників та інших посадовців «систематично аналізувати і узагальнювати пропозиції, заяви, скарги, критичні зауваження, які у них містяться, з метою своєчасного виявлення та усунення причин, що породжують порушення прав та інтересів громадян, що охороняються законом». Дана норма отримала закріплення і розвиток в подальших документах.

Указ зобов'язував усі державні та громадські органи забезпечувати необхідні умови для здійснення права громадян звертатися з пропозиціями, заявами та скаргами в письмовій або усній формі. Основний зміст цього документу полягав у тому, що пропозиції та заяви громадян мали бути не лише прийнятими, але і в обов'язковому порядку розглянуті відповідними посадовими особами, котрі зобов'язані давати на них відповіді та вживати необхідних заходів¹⁸.

Щодо впливу даного указу на регулювання інституту звернень громадян в Радянській Україні можна, наприклад, привести постанову Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1974 року № 432 «Про роботу Миколаївського облвиконкому з листами і заявами трудящих...», в якій, в наслідок перевірки спеціальною комісією, гостро критикувався Миколаївський облвиконком та зазначалось: «рівень роботи облвиконкому, рай/міськ/виконкомів з заявами і листами громадян не відповідає вимогам постанови ЦК КПРС від 29 серпня 1967 р. “Про поліпшення роботи по розгляду листів і організації особистого прийому трудящих”, Указу

Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 р. “Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян”, а також вимогам грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС про уважне ставлення до потреб і запитів трудящих. Кількість листів, заяв і скарг, що надходять до облвиконкому і рай/міськ/виконкомів, з року в рік збільшується. За 1973 рік і шість місяців 1974 року до виконкомів місцевих Рад Миколаївської області надійшло 49,7 тисячі листів, заяв і скарг громадян¹⁹. Отже бачимо, що органи влади в Україні у своїй роботі зі зверненнями громадян напругу керувались загальними нормативними актами всесоюзного значення, в тому числі указом Президії ВР СРСР від 12 квітня 1968 року.

Постановою Ради Міністрів УРСР № 362 від 31 липня 1975 року затверджувалась інструкція з діловодства у міністерствах та відомствах СРСР, яка, в тому числі, регулювала і роботу зі зверненнями громадян. Це був важливий документ, адже загальносоюзних інструкцій з цього питання на той час ще не існувало.

Прийнята у 1977 році Конституція СРСР у статті 49 вперше в історії Радянського Союзу проголосила конституційне право громадян «вносити в державні органи і громадські організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі»²⁰. А стаття 58 проголошувала, що «Громадяни СРСР мають право оскаржити дії посадових осіб, державних і суспільних органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом».

Положення Конституції 1977 року були відтворені і в Конституціях союзних республік. Так, у статті 47 Конституції Української РСР 1978 року вказувалось, що «кожний громадянин України має право вносити в державні органи і громадські організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі. Службові особи зобов’язані у встановлені строки розглядати пропозиції та заяви громадян». А у статті 56 було вказано, що «громадяни України мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом»²¹. Однак, керуючись нормами цивільного процесу, суд здійснював контроль лише окремих управлінських рішень. Конституційні норми про судові оскарження дій посадових осіб залишились з точки зору процесуального регулювання поза увагою законодавця, тобто в ті роки так і не був прийнятий відповідний закон, яким чітко визначалася б процедура розгляду судами спорів громадян з адміністрацією²².

Гарантії прав громадян впливають як із загального законодавства, так і оформлюються низкою спеціальних нормативних актів і забезпечуються діяльністю певних державних органів. Закріплення права громадян на звернення на рівні Конституції країни є проявом прагнення суспільства та

уряду до розвитку цього інституту, зокрема до наповнення юридичним змістом відповідних гарантій реалізації наданих прав і свобод. Однак, аналіз змісту вищенаведених конституційних норм дозволяє твердити про недостатню конкретизацію і дає підстави погодитися з думкою Л.А. Лазаренко, яка наголошує, що Конституція називає лише пропозиції та заяви (стаття 47), проте нічого не говорилося про скарги, клопотання, зауваження²³.

Як вважає Н.Б. Писаренко, незважаючи на наявність окремих неузгодженостей, конституційні норми стали тим підґрунтям, на якому в подальшому здійснювалося вироблення пропозицій щодо чіткого законодавчого врегулювання відносин, які виникають у зв'язку з прийманням, розглядом і вирішенням різних видів звернень громадян. На цьому етапі відбулися докорінні зміни державної політики у напрямі створення гарантій прав особи та створення механізму, який дозволяв би кожній людині безперешкодно та ефективно захистити свої інтереси, а також брати активну участь у розгляді звернень і прийнятті рішень, які стосуються її особистих прав²⁴.

Радянські науковці, праці яких справили найбільший вплив на подальше становлення засад нормативно-правового регулювання реалізації громадянами права на звернення, наголошували, що «подібний, гарантований Конституцією СРСР оперативний і демократичний порядок розгляду і вирішення пропозицій, заяв і скарг громадян не є відомим буржуазному законодавству. Воно передбачає “право петицій”, але не покладає на державні органи і посадових осіб обов'язку у встановлений термін приймати за ними рішення»²⁵. Таке твердження було цілком обґрунтованим, оскільки в тогочасному законодавстві багатьох країн виступи у друкованих засобах масової інформації взагалі не розглядалися як підстави для будь-яких обов'язкових дій посадових осіб. Втім, як зазначає О.О. Мирошніченко, тлумачення такого права з позицій радянської ідеології слід визнати неповним і однобічним, оскільки за законодавством інших країн можливість громадян подавати петиції існувала та продовжує активно використовуватися поряд із правом направляти інші види звернень²⁶.

Отже, радянська нормативна база у сфері звернень населення, незважаючи на відображення цього права у Конституції СРСР 1977 року, звужувала предмет звернення до пропозицій і заяв (без урахування скарг), ставлячи за мету покращення діяльності державних органів і громадських організацій (хоча законодавче включення громадських організацій до складу адресатів звернень без сумніву було позитивним моментом).

Тим не менше, вже у постанові Ради Міністрів УРСР № 182 від 12 квітня 1979 року «Про додаткові заходи по дальшому поліпшенню

роботи з листами і організації особистого прийому трудящих» було фактично присутнє чітке формулювання предмету звернення та зазначалось про необхідність «вдосконалення форм і методів роботи з листами, заявами і скаргами»²⁷. А постановою № 210 від 27 квітня 1982 року затверджувалась окрема інструкція по веденню діловодства по пропозиціях, заявах і скаргах громадян у республіканських міністерствах і відомствах УРСР тощо.

Закон про порядок розгляду звернень громадян у СРСР прийнято так і не було. Наслідком, як вказує С.Ю. Кабашов, стали «численність, строкатість і відома розрізненість юридичних актів, що становлять правову базу інституту скарги»²⁸. Причому у грудні 1989 року, Генеральний прокурор СРСР А. Сухарєв вніс до Верховної Ради СРСР проект такого закону, однак він не отримав підтримки. Так само у 1990 році не було підтримано законопроект Комітету Верховної Ради СРСР з питань гласності, прав і звернень громадян.

Тим не менше, результатом введення нової конституційної норми стало рішення Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1980 року прийняти нову редакцію указу від 12 квітня 1968 року (№ 2534-VII). Указ зобов'язував усі державні органи систематично перевіряти стан справ по розгляду пропозицій, заяв і скарг.

30 листопада 1979 року було прийнято закон СРСР «Про народний контроль в СРСР». Відтепер комітети усіх рівнів, а також групи народного контролю селищних та сільських Рад стали створюватись відповідними Радами народних депутатів, а не органами виконавчої влади. Одним з напрямків роботи комітетів залишався розгляд скарг, заяв і пропозицій громадян²⁹.

Комітетом СРСР з науки і техніки, Державним комітетом СРСР зі стандартів та Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР було розроблено «Типове положення про ведення діловодства по зверненням, заявам і скаргам громадян» № 463/162/298», яке було затверджено 30 листопада 1981 року. Цей документ вперше в Радянському Союзі встановив єдині загальносоюзні правила ведення діловодства зі зверненнями громадян³⁰.

2 лютого 1988 року було ще раз редаговано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян» від 12 квітня 1968 року³¹. Давалось визначення анонімному листу — «письмове звернення громадянина, що не має підпису автора із зазначенням прізвища, імені, по-батькові та даних про його місце проживання, роботу або навчання», та вказувалось, що анонімний лист розгляду не підлягає.

Значним внеском вже у розвиток адміністративної юстиції стало прийняття у 1980 році Основ законодавства Союзу РСР і союзних

республік, а у 1984 році — Кодексу УРСР про адміністративні правопорушення. Цими актами було закріплене право громадян на оскарження в суді винесених управлінцями постанов про притягнення до адміністративної відповідальності та встановлений порядок подання і розгляду відповідних скарг³².

Також слід згадати, що існували і спеціалізовані правила звернень громадян в рамках карного, громадянського, арбітражного судочинства.

На нашу думку, слід згадати важливий момент — джерелами, що повинні були регулювати право на звернення в радянській Україні, були і міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, завдяки чому вони стали частиною законодавства України. Серед таких документів, зокрема, можна назвати Загальну декларацію прав людини, яка була прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. та закріпила право усіх людей на звернення та рівний захист законом, ефективно поновлення в правах компетентним судом³³.

Отже, механізм впливу скарги на рішення влади в СРСР у порівнянні з довоєнним часом було суттєво удосконалено. Кожен громадянин або суб'єкт господарювання мали право скаржитись і активно цим правом користувались і відповідно мінімізація кількості звернень була критерієм ефективності діяльності номенклатурного апарату. Радянське керівництво приділяло цьому питанню значну увагу, про що свідчать постійні спроби (часто, однак, поверхневі), починаючи ще з другої половини 1940-х років, реформувати структуру та функції контрольних органів. Регулювання органами держконтролю, а не органами адміністративної юстиції було головною особливістю функціонування інституту звернень громадян в радянський період.

Аналіз становлення і розвитку інституту звернень громадян в радянській Україні, свідчить, що на той період, українське законодавство не виходило за межі встановлених у Радянському Союзі нормативно-правових норм та в цілому просто дублювало їх. Однак можна прослідкувати незначні, але самостійні рішення Ради Міністрів УРСР з цього питання — перш за все інструкції з ведення діловодства.

Значний вплив на інститут звернень справив указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян», Конституція СРСР 1977 року (Української РСР 1978 року). Відбулось наповнення юридичним змістом відповідних гарантій реалізації наданих прав і свобод. Однак до прийняття Закону про порядок розгляду звернень громадян справа так і не дійшла.

Досвід розвитку державності свідчить, що адміністративна юстиція так само, як і багато інших правових інститутів, що використовувалися в

зарубіжних державах, повинна мати місце в державі, заснованій на праві. Ідеям створення системи повноцінної адміністративної юстиції в СРСР перешкождали ідеологічні догми і стереотипи, пануючі в тоталітарній державі.

Журавлєв Ярослав (з. Киев)

Аспирант отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Право на обращение в органы власти в СССР и советской Украине в 1945–1991 гг.: характеристика и регулирование института

В статье сделана попытка анализа нормативной базы, которая регулировала институт права обращений граждан в органы власти СССР в 1945–1991 гг. Предпринята попытка исследования специфики законодательства УССР по этому же вопросу.

Ключевые слова: власть, СССР, Советская Украина, обращения граждан, правовое регулирование.

Zhuravlov Yaroslav (Kyiv)

The graduate student of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

THE RIGHT TO APPEAL TO THE GOVERNMENT BODIES IN THE USSR AND THE SOVIET UKRAINE IN 1945–1991: CHARACTERISTICS AND REGULATION OF THE INSTITUTE

The article is devoted to the analyze of the regulatory framework that regulated institution of citizens' appeals to the government bodies of the USSR in 1945–1991 years. Attempt to research the details of the legislation of the USSR on the same subject.

Keywords: government, the USSR, the Soviet Ukraine, appeals of citizens, legal regulation.

¹ Николаева Л.А. Задачи и методы деятельности Комиссии советского контроля Совета Министров СССР // Правоведение. — Ленинград, 1960. — № 3. — С. 15–24; Ремнев В.И. О гарантиях рассмотрения жалоб трудящихся // Советское государство и право. — 1962. — № 5. — С. 34–43; Цабрия Д.Д. Органы народного контроля. (Особенности правового положения) // Советское государство и право. — № 4. — М.: Наука, 1981 — С. 12–18; Шорина Е.В. Партийно-государственный контроль — важное средство коммунистического строительства // Советское государство и право. — № 5. — М.: Наука, 1963. — С. 14–25.

² Лазаренко Л.А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні / Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02. — Київський національний університет внутрішніх справ. — К., 2010. — 20 с.; Мирошниченко О.О. Становлення адміністративно-правових гарантій реалізації громадянами права на звернення до органів державної виконавчої влади: історичні передумови та сучасний стан // Форум права. — 2012. — № 3. — С. 440–445. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_78.pdf; Міняйло М.П. Соціально-правова сутність інституту права громадян на звернення // Форум права. — 2011. — № 1. —

С. 681–689 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_1_110.pdf; Писаренко Н.Б. Історія розвитку адміністративної юстиції в Україні // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — Вип. 4. — Х.: Право, 2002. — С. 104–112.

³ Кабашов С.Ю. Организация работы с обращениями граждан в истории России: учебное пособие. — М.: Наука; Флинта, 2010.— 312 с.; Тарасов А.М. Государственный контроль в России. — М., 2008. — 672 с.; Орлова Ю. Прошу Вас, товарищ председатель (Приемная Президиума Верховного Совета СССР и советские граждане (1949–1953гг.) [Електронний ресурс] / Ю. Орлова. — Режим доступу: <http://index.org.ru/journal/21/orlova21.html>

⁴ Гриценко І.С. Право скарги та його закріплення в адміністративному законодавстві УРСР у 20-х роках ХХ століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Серія: Юридичні науки. — 01/2007. — Вип.74/76. — С. 118.

⁵ Писаренко Н.Б. Історія розвитку адміністративної юстиції в Україні // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — Вип. 4. — Х.: Право, 2002. — С. 108.

⁶ Орлова Ю. Указ. соч.

⁷ Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій періоду хрущовської «відлиги» / Л.Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. — Хмельницький 2010. — № 2(34). — С. 10.

⁸ Кабашов С.Ю. Указ. соч. — С. 135.

⁹ Николаева Л.А. Задачи и методы деятельности Комиссии советского контроля Совета Министров СССР // Правоведение. — Ленинград, 1960. — № 3. — С. 19.

¹⁰ Ремнев В.И. О гарантиях рассмотрения жалоб трудящихся // Советское государство и право. — 1962. — № 5. — С. 35.

¹¹ Кабашов С.Ю. Указ. соч. — С. 135.

¹² Тарасов А.М. Государственный контроль в России. — М., 2008. — С. 385.

¹³ Шорина Е.В. Партийно-государственный контроль — важное средство коммунистического строительства // Советское государство и право. — М.: Наука. — 1963. — № 5. — С. 18.

¹⁴ Міняйло М.П. Соціально-правова сутність інституту права громадян на звернення // Форум права. — 2011. — № 1. — С. 685. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_1_110.pdf

¹⁵ Постановление ЦК КПСС «Об улучшении работы по рассмотрению писем и организации приема трудящихся»: от 29.08.1967 г. // Правда. — 17.09.1967.

¹⁶ Указ Президиума Верховного Совета СССР «О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан»: от 12.04.1968 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1968. — № 17. — Ст. 144.

¹⁷ Закон СССР от 26 июня 1968 г. №2830-VII «Об утверждении Указа Президиума Верховного Совета СССР “О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан”» // Ведомости Верховного Совета СССР.— 1968.— №27.— С. 237/

¹⁸ Мирошниченко О.О. Становлення адміністративно-правових гарантій реалізації громадянами права на звернення до органів державної виконавчої влади: історичні передумови та сучасний стан // Форум права. — 2012. — №3. — С. 442. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_78.pdf

¹⁹ Постанова Ради Міністрів Української РСР № 432 «Про роботу Миколаївського облвиконкому з листами і заявами трудящих відповідно до постанови ЦК КПРС і Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР з цього питання»: від 28 серпня 1974 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/find:%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82/KP740432.html

²⁰ Конституція СРСР: політико-правовий коментарий / Под ред. Б.Н. Пономарева. — М., 1982. — С. 163.

²¹ Конституція (Основний Закон) України від 20.04.1978 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09>

²² Писаренко Н.Б. Вказ. праця. — С. 110.

²³ Лазаренко Л.А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні / Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02. — Київський національний університет внутрішніх справ. — К., 2010. — С.12.

²⁴ Писаренко Н.Б. Вказ. праця. — С. 110.

²⁵ Конституція СРСР: Політико-правовий коментарий / Под ред. Б.Н. Пономарева. — М.: Политиздат, 1982. — С. 164.

²⁶ Мирошниченко О.О. Вказ. праця.

²⁷ Постанова Ради Міністрів Української РСР № 182 «Про додаткові заходи по дальшому поліпшенню роботи з листами і організації особистого прийому трудящих»: від 12 квітня 1979 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/find:%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/KP790182.html

²⁸ Кабашов С.Ю. Указ. соч. — С. 141.

²⁹ Цабрия Д.Д. Органы народного контроля. (Особенности правового положения) // Советское государство и право. — М.: Наука — 1981 — № 4. — С. 14.

³⁰ Кабашов С.Ю. Указ. соч. — С. 142.

³¹ Ведомости Верховного Совета СССР. — 1988. — № 6. — Ст. 94.

³² Писаренко Н.Б. Вказ. праця. — С. 109.

³³ Загальна декларація прав людини: історія та сучасний розвиток / Українська академія наук, Українська наукова асоціація, Академія правових наук України. — К.: ВЦ УНА, 2004. — 32 с.